

JAROSŁAW – ŚLADY WIELOKULTUROWOŚCI – CZĘŚĆ II¹

JAROSŁAW – TRACES OF MULTICULTURALISM – PART II

Agnieszka Fitta
mgr inż. arch.

Politechnika Krakowska
Wydział Architektury
Katedra Historii Architektury, Urbanistyki i Sztuki Powszechnej

STRESZCZENIE

Jarosław to urokliwe, niewielkie miasto położone na Podkarpaciu, o bogatej, burzliwej i kolorowej historii, lokowane już w 1375 roku. W drugiej części artykułu omówiono zabytki miasta związane ze społecznością żydowską, m.in. dwie synagogi i budynek Towarzystwa Jad-Charcyjm, a także wpływ wielokulturowości na krajobraz miasta, również w czasach dzisiejszych.

Słowa kluczowe: Jarosław, wielokulturowość, pogranicze, synagogi, krajobraz kulturowy.

ABSTRACT

Jarosław is a small, charming town in the Sub-Carpathian region, with a rich, colourful and turbulent history, granted civic rights in 1375. The second part of the article discusses the city monuments related to the Jewish community, such as the two synagogues and the seat of the Yad-Khartzym Association, as well as the influence of multiculturalism on the city's landscape, also nowadays.

Key words: Jarosław, multiculturalism, borderland, synagogues, cultural landscape.

¹ Pierwsza część artykułu ukazała się w PIF nr 19.

WSTĘP

W pierwszej części artykułu naszkicowano tło historyczno-geograficzne oraz omówiono zabytki miasta związane z religią rzymsko- i greckokatolicką, m.in. bazylikę Matki Bożej Bolesnej, opactwo pp. benedyktynek, kościół i klasztor jezuitów oraz dwie jarosławskie cerkwie: Przemienienia Pańskiego i Zaśnięcia NMP. Druga część artykułu dopełnia wieloreligijny krajobraz miasta, uzupełniając go o wątek związany z religią judaistyczną.

JAROSŁAWSKIE BOŻNICE

Głównym obiektem sakralnym gminy żydowskiej była tzw. duża synagoga, położona przy ul. Opolskiej. Wzniesiona została w 1811 roku, prawdopodobnie na miejscu rozebranego najstarszego żydowskiego domu modlitwy w Jarosławiu z pierwszej połowy XVIII wieku.² Jest to prostopadłościenny budynek na bazie kwadratu o wymiarach 25 x 25 metrów, nakryty kopertowym dachem; najważniejszym elementem stosunkowo prostej elewacji są ogromne, półkolistie zwieńczone okna, doświetlające pomieszczenia pierwszego piętra.

Ryc. 1. Duża synagoga – widok ogólny. Źródło: fot. własna autorki.

Fig. 1. The Big Synagogue – general view. Source: photograph by author.

Ryc. 2. Dawna sala modlitewna – wystawa uczniów ZSP. Źródło: fot. Maria Piśko (ZSP).

Fig. 2. The old prayer hall – the State School of Fine Arts exhibition. Source: photo by Maria Piśko.

Wewnątrz znajduje się kwadratowa główna sala modlitewna o boku 7 metrów i wysokości dwóch kondygnacji, trzy parterowe przedsionki oraz nawa boczna o trzech kondygnacjach zawierających osiem pomieszczeń, w tym babińce. Główna sala modlitewna przekryta jest sklepieniem krzyżowym, dziewięciopółowym o zmniejszonym polu środkowym, typu halowego, podparte czterema filarami o jońskich głowicach, między którymi pierwotnie znajdowała się bima. Niestety, praktycznie całe wyposażenie synagogi oraz polichromie uległy zniszczeniu – z oryginalnego wyposażenia zachowała się górna część oprawy Aron ha-kodesz oraz trzy tablice inskrypcyjne z lat 1811-1824, znajdujące się w zbiorach Muzeum Zamek w Łańcucie.³

Duża synagoga, wedle Mieczysława Orłowicza, zbudowana została z cegieł uzyskanych podczas rozbiórki kolegiaty Wszystkich Świętych. Jest to jednak wątpliwa teoria, gdyż religia żydowska – uważana przecież za restrykcyjną i surową – zabraniała wykorzystać

² Perlińska E., *Jarosław, miasto na styku Wschodu i Zachodu*, Ciekawe-miejsca.net, nr 9, grudzień 2007, s. 3.

³ Trzciniński A., *Zachowane wystroje malarskie bożnic w Polsce*, Studia Judaica 4: 2001 nr 1-2(7-8) s. 67-95.

wania do wznoszenia synagog materiału budowlanego użytego wcześniej do budowy innych obiektów, a w szczególności świątyni innych religii.⁴

W chwili obecnej synagoga to filialny budynek Państwowego Zespołu Sztuk Plastycznych, któremu przekazana została w 1962 roku. W dawnej sali modlitw mieści się przestrzeń ekspozycyjno-wystawiennicza; twórczość uczniów PZSP w połączeniu z walorami pomieszczenia – wysokość, przeszklenia - tworzą unikalny klimat. W 1990 roku przeprowadzono rozległy remont budynku, przeprowadzono konserwację babinca oraz położono nowy dach. W ostatnich latach, na mocy ustawy z 1997 roku o restytucji mienia żydowskiego, synagoga została zwrócona Gminie Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie. Obecny opiekunem obiektu jest Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego.

Druga synagoga, zwana małą, zlokalizowana jest w sąsiedztwie synagogi dużej, ok. 50m na północ. Jest to niewielki piętrowy budynek, którego prosta bryła ozdobiona została grą okien i stolarki. Synagoga została zbudowana w 1900 roku. Murowany budynek synagogi został wzniesiony na planie prostokąta. Główna sala modlitewna znajdowała się od strony północnej (ok.1000 miejsc siedzących). Od strony południowej znajdował się przedsionek, nad którym mieścił się babiniec. Podczas II wojny światowej wyposażenie synagogi uległo zniszczeniu, samo wnętrze zaś zostało zdewastowane.

Ryc. 3. Mała synagoga – widok ogólny. Źródło: fot. własna autorki.

Fig. 3. The Little Synagogue – general view. Source: photograph by author.

Ryc. 4. Elewacja północna. Źródło: fot. własna autorki.

Fig. 4. Northern façade. Source: photograph by author.

W latach 1969-1973 przeprowadzono remont budynku z przeznaczeniem na Pracownię Konserwacji Dzieł Sztuki. Zatarło wówczas częściowo pierwotny wygląd synagogi, a do ściany zachodniej dobudowano modernistyczną, oszkloną klatkę schodową.

W 2001 roku została sprzedana prywatnej spółce; od tego czasu stoi opuszczona i zamknięta na przysłowiowe cztery spusty. To ogromna strata dla miasta i jego mieszkańców, gdyż budynek – mimo, iż niewielki – ma ogromny potencjał, który wciąż pozostaje niewykorzystany; sama synagoga zaś odchodzi w zapomnienie.

Nie tylko synagogi

⁴ Steinberg M., *Żydzi w Jarosławiu od czasów najdawniejszych do połowy XIX wieku*, Drukarnia S. Littmana, Jarosław 1933, s. 24.

Trzeci obiekt związany z gminą żydowską pełnił funkcje świeckie – był to budynek Towarzystwa Żydowskiego Jad-Charcyjm, które zajmowało się świadczeniem usług w razie choroby członków towarzystwa, śmierci, udzielaniem pożyczek, przyznawaniem zapomóg starcom itp.; ponadto zajmowano się zakupem papierów wartościowych.⁵ Powstał on w latach 1907-1912. Piętrowy budynek o prostopadłościennym kształcie uatrakcyjniony został rozrzeźbioną neoklasycystyczną elewacją, przede wszystkim zaś oryginalnymi przeszkleniami w poziomie pierwszego piętra.

Ryc. 5. Dom Towarzystwa Jad-Charcyjm w okresie międzywojennym – stara pocztówka. Źródło: www.wirtualny-sztetl.pl

Fig. 5. The Yad-Khartzym Association building in the interwar period - old postcard. Source: www.wirtualny-sztetl.pl

Przez lata (okres 1945-2010) budynek mieścił Ognisko Baletowe oraz Miejską Bibliotekę Publiczną; w 2011 roku został oddany żydowskim właścicielom. Jego planowane przeznaczenie nie jest jeszcze znane, pozostaje mieć nadzieję, że doceniony zostanie jego potencjał i doskonałe położenie, zaś sam obiekt stanie się ważnym miejscem na kulturowej mapie Jarosławia.

Cennym, choć nieco zaniedbanym żydowskim zabytkiem jest cmentarz założony w 1699 r. Znajduje się w dzielnicy Kruhel Pełkiński, obecnie na obrzeżach miasta. Ostatni znany pochówek odbył się w 1943 r. Podczas II wojny światowej, wiosną 1941 r. Niemcy zdemolowali teren cmentarza; marmurowe macewy zostały w większości wywiezione do Niemiec, a pozostałe nagrobki użyte do utwardzenia lokalnych dróg. Przed wojną najstarszy nagrobek znajdujący się na kirkucie pochodził z 1743 r.

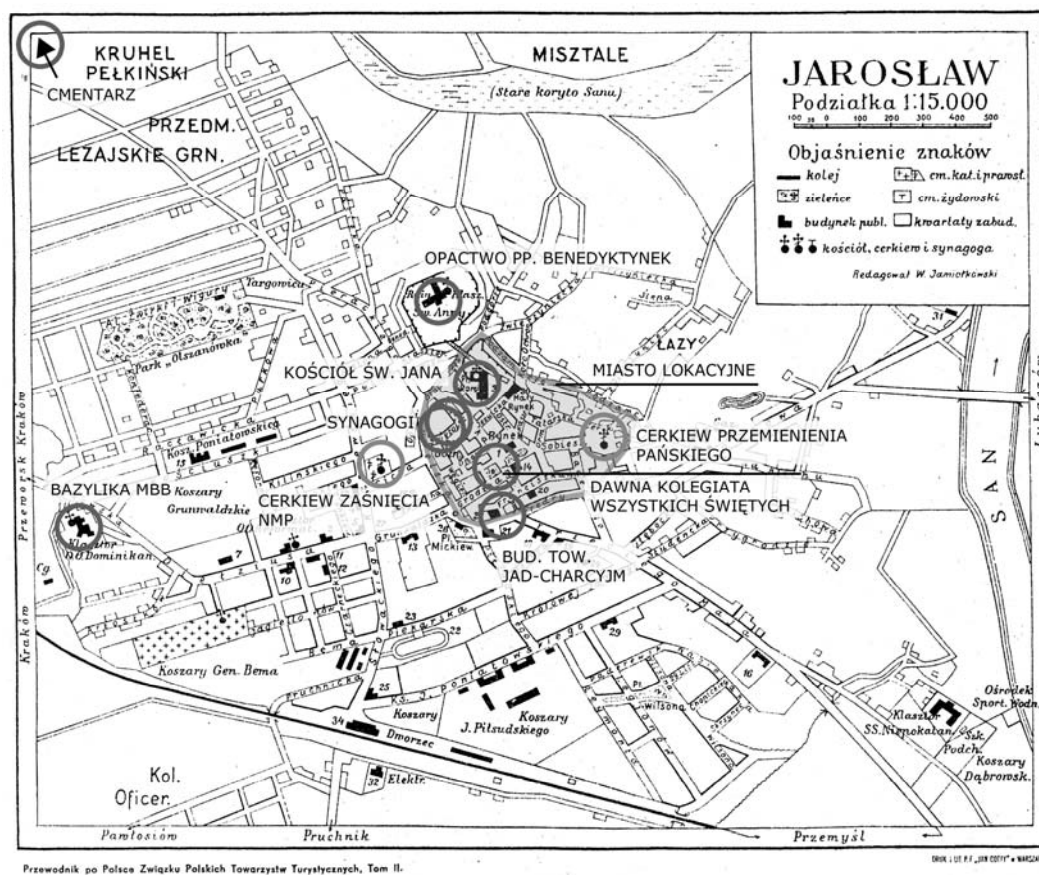
Obecnie teren cmentarza obejmuje obszar 1,85 ha; zachowało się około 50 nagrobków, z których najstarszy pochodzi z 1850 r. i należy do Szymona Marylesa. Nagrobki posiadają inskrypcje w językach hebrajskim i polskim. Jest tutaj pochowany m.in. Majer

⁵ Za: http://ogniskobaletowe.republika.pl/html/historia_budynku.htm

z Husakowa, ojciec słynnego rabinu Lewi Kochuta z Berdyczowa, są także groby jarosławskich cadyków oraz rodziny rabinów Merylesonów.

Warty odnotowania jest także fakt, iż przez kilka wieków miasto posiadało również świątynię protestancką: niewielki, jednonawowy, wciśnięty między XIX-wieczne kamienice kościółek Świętego Ducha, który za czasów austriackich został sprzedany i od 1796 roku służył jako zbór ewangelicki. Wybudowany w 1462 roku jako gotycka kaplica szpitalna św. Krzyża, przebudowany w 1689 roku, stanowił barbakan obronny przed pobliską Bramą Krakowską, o czym świadczą otwory strzelnicze pod okapem.⁶ Katolikom oddany został dopiero w 1945 roku.⁷

W najbardziej „międzynarodowym” okresie – wiekach XVI i XVII – w mieście liczna była również społeczność ormiańska, nie doczekała się ona jednak swojej świątyni.

Ryc. 6. Mapa Jarosława z zaznaczeniem miasta lokacyjnego oraz opisanych w artykule zabytków. Opracowanie własne autorki, źródło mapy: Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego, http://www.mapywig.org/m/City_plans/JAROSLAW_15K_1932.jpg, za: red. W. Jamiołkowski, Przewodnik po Polsce Związku Polskich Towarzystw Turystycznych, t. II, Warszawa 1932

Fig. 6. The map of Jarosław with marked area of the original city and the monuments described in the article. Study by author. Source of map: ed. W. Jamiołkowski, Przewodnik po Polsce Związku Polskich Towarzystw Turystycznych, t. II, Warszawa 1932.

⁶ Gottfried K., *Ilustrowany przewodnik po Jarosławiu*, Nakładem Stow. Miłośników Starego Jarosława, Jarosław 1937, s. 18.

⁷ Perlińska E., *Jarosław, miasto na styku Wschodu i Zachodu*, op. cit., s. 5.

WIELOKULTUROWOŚĆ A KRAJOBRAZ MIASTA

Poza cennymi zabytkami, wielokulturowość odcisnęła piętno na krajobrazie kulturowym miasta. Niestety, nie są to tak wyraźne i znaczące znaki jak zachowane świątynie i budynek Towarzystwa Jad-Charcyjm.

Grekokatolicy, jako chrześcijanie, chętniej i bardziej naturalnie mieszały się z katolikami rzymskimi, stąd też brakuje w krajobrazie miasta wyraźnego podziału na zabudowę należącą do chrześcijan wschodniego i zachodniego obrządku. Znaczący rozwój społeczności grekokatolickiej datuje się od powstania cerkwi Przemienienia Pańskiego, wtedy też zaczęli napływać do miasta liczni pielgrzymi, chcący oddać cześć cudownej ikonie Matki Bożej, jednak brak jest w źródłach informacji o konkretnym rejonie osiedlania się tej grupy wyznaniowej. Nie odnotowano również znaczącego wpływu grekokatolików na zabudowę mieszkaniową w mieście.

Historia osiedlania się Żydów w Jarosławiu była znacznie bardziej burzliwa, głównie ze względu na ograniczenia nałożone przez właścicieli miasta i antysemickie incydenty, jest także zdecydowanie lepiej opisana w źródłach i publikacjach.

Żydzi pojawili się w Jarosławiu stosunkowo późno – pierwsza wzmianka świadcząca o ich obecności w mieście pochodzi z 1464 r. W 1561 r. w mieście żyło dwóch Żydów, którzy wymienieni są w dokumentach jako Abraham Judaeus i Dawid Judaeus, z roku 1613 pochodzą informacje o pięciu Żydach mieszkających w Jarosławiu. Powodem tak powolnego rozwoju społeczności żydowskiej w Jarosławiu był przywilej *de non tolerandis Judaeis*, zakazujący Żydom osiedlania się na terenie miasta. Wydała go w 1571 r. ówczesna właścicielka Jarosławia, Zofia Tarnowska.⁸ Prawo to obowiązywało wówczas w wielu polskich i europejskich miastach, i było jednym z narzędzi chroniących chrześcijańskich mieszczan przed konkurencją ze strony kupców żydowskich. Jednak nie zawsze było ściśle przestrzegane; w wielu miastach Żydzi dochodzili do porozumienia z mieszczanami i osiedlali się pomimo jego obowiązywania – zapewne taka sama sytuacja miała miejsce w Jarosławiu.

W XVII w. liczebność społeczności żydowskiej w Jarosławiu zaczęła szybko rosnąć, w 1648 r. żyło ich w mieście ok. 120. Stało się to powodem licznych konfliktów z chrześcijańskimi mieszczanami, obawiającymi się konkurencji ze strony kupców żydowskich. W 1664 r. ukazał się dekret władz Jarosławia, który, stosując się do rozporządzenia przemyskiego biskupa Stanisława Samowskiego, zabraniał chrześcijanom wynajmowania mieszkań Żydom i zlecania im pracy. W 1687 r. Józef Karol Lubomirski, ówczesny właściciel Jarosławia, wydał dokument nakazujący usunięcie ich z miasta; ostatni raz ustawa *de non tolerandis Judaeis* została wznowiona przez Teofilę Ludwikę Lubomirską w 1704 r.

Pomimo niekorzystnej sytuacji prawnej liczba ludności żydowskiej w Jarosławiu stale rosła. Na przełomie XVII i XVIII w. w północno-zachodniej części miasta istniała już ulica zamieszkaana wyłącznie przez Żydów, którą można uznać za załazek żydowskiej dzielnicy – mieściła się ona w *śródmieściu (dzisiejsza dzielnica bożnicza)*.⁹ U schyłku XVII w. Żydzi jarosławscy posiadali też już omówiony wcześniej własny cmentarz, który, z powodu obowiązywania prawa *de non tolerandis Judaeis*, został założony poza granicami miasta. Również pierwsza synagoga, powstała w II połowie XVII w. znajdowała się prawdopodobnie na przedmieściach.

Następne wieki to rozwój społeczności żydowskiej i wzrost jej znaczenia - w 1774 roku utworzono w mieście samodzielną gminę (kahał), uniezależniając jarosławskich Żydów od gminy w Przemyślu, niedługo później wzniesiono murowaną synagogę. W roku 1765

⁸ Litwin W., Mańko M., Mańko S., *Jarosław – szlak chasydzki*, s. 8.

⁹ Cytat za: Steinberg M., *Żydzi w Jarosławiu od czasów najdawniejszych do połowy XIX wieku*, s. 14. Autor wspomina w tym miejscu o dzielnicy żydowskiej, nie porusza jednak tego wątku w następnych rozdziałach; autorka niestety nie natrafiła na żadne inne źródła opisujące rozwój tej dzielnicy.

gmina żydowska liczyła 1884 osoby, niecałe 50 lat później - już 2355.¹⁰ Rozwój ten przekazywany był jednak antysemickimi epizodami, np. zamieszkami, które wybuchły 25 marca 1869 r., w Wielki Czwartek i trwały ponad tydzień, nie zatrzymały one jednak rozwoju tej społeczności – w przeddzień wybuchu II wojny światowej Żydzi stanowili prawie 1/3 mieszkańców miasta.

Ryc. 7. Kamienica Orsettich z zamurowanymi podcieniami, przed 1939. (stara pocztówka). Źródło: www.izbapamieci.org.pl

Fig. 7. The Orsetti family tenement house with bricked-up arcade, before 1939.

Source: www.izbapamieci.org.pl

Ryc. 8. "Kamienica Marysienki" w Jarosławiu - przed 1939 r. (stara pocztówka). Źródło: www.izbapamieci.org.pl

Fig. 8. "Kamienica Marysienki" (the Marysienka tenement house) in Jarosław - before 1939. Source: www.izbapamieci.org.pl

W Jarosławiu, w odróżnieniu od sąsiedniego Przeworska, dzielnica żydowska nie charakteryzowała się odrębną architekturą, stąd ciężko dopatrzeć się w dzisiejszym krajobrazie miasta śladów stricte żydowskiej zabudowy mieszkaniowej – chyba, że za taki uznamy dosłownie jeden parterowy dom położony przy ul. Opolskiej, tuż obok synagogi (pozostałe budynki, nawet w bezpośrednim sąsiedztwie, mają przynajmniej jedno piętro). Nie oznacza to jednak, że żydowskich śladów nie ma w ogóle - dopatrzeć się ich można np. na starych fotografiach, gdzie na elewacjach jarosławskich kamienic widoczne są żydowskie szyldy sklepowe – w 1926 roku Żydzi byli właścicielami 72% placówek handlowych w mieście,¹¹ żydowskie sklepy mieściły się m.in. w kamienicy Marysienki czy kamienicy

¹⁰ *Ibidem*, s. 22, 24.

¹¹ Litwin W., Mańko M., Mańko S., *Jarosław – szlak chasydzki*, s. 15.

Orsettich. Za swoisty ślad żydowskiej społeczności można uznać również jarosławskie podziemia – piwnice drążone pod Starym Miastem przez handlarzy poszukujących miejsca na składowanie swoich towarów – nierzadko Żydów właśnie.

Wpływ wielokulturowości na krajobraz kulturowy Jarosławia jest nierówny – praktycznie zerowy w przypadku zabudowy mieszkaniowej i zarazem bardzo wysoki jeśli chodzi o obiekty sakralne. Z powodu zmiany struktury narodowościowo-religijnej społeczeństwa Jarosławia – związanej z II wojną światową – wielokulturowość jest obecnie raczej echem przeszłości, choć cerkiew grekokatolicka wciąż jest popularnym sanktuarium.

Jarosław pod kątem dzielnic etnicznych – a właściwie ich braku - porównać można do Kordoby, miasta odległej Andaluzji - rejonu Hiszpanii również cechującego się wielokulturowością.

Najważniejszym podobieństwem jest spójność wieloreligijnego krajobrazu miast, które tworzyły jednolitą całość. Dzielnice etniczne albo nie występują, albo są zaznaczone umownie, a ich istnienie zależy przede wszystkim od obiektów sakralnych związanych z poszczególnymi religiami. W przypadku Kordoby architektura dzielnic arabskich, żydowskiej i chrześcijańskich ma wyraźne cechy mauretańskie, w Jarosławiu – miasto wygląda na jednolicie chrześcijańskie. Stara Kordoba to piętrowe, białe budynki z niewielkimi oknami, stary Jarosław – kupieckie kamienice, dwu- lub trzykondygnacyjne w zależności od bogactwa właściciela. Wyraźne różnice w urbanistyce, wspólne dla obydwu miast, przynosi dopiero wiek XIX – szersze ulice, promenady, place i wyższe kamienice.

Ryc. 9. Ulica w Starej Kordobie. Źródło: fot. własna autorki.

Fig. 9. Street in old Cordoba. Source: photograph by author.

Ryc. 10. Ulica Grodzka w Jarosławiu. Źródło: fot. własna autorki.

Fig. 10. Grodzka Street in Jarosław. Source: photograph by author.

ECHA WIELOKULTUROWOŚCI DZIŚ

Podkarpacie to region, gdzie religia, przede wszystkim katolicka, odgrywa znaczącą rolę; wystarczy spojrzeć na znaczną – jak na niespełna 40-tysięczne miasto – ilość kościołów w Jarosławiu. Jednak dziś już mało który z mieszkańców pamięta o fakcie, że jeszcze

przed II wojną światową było to miasto wielowyznaniowe i wielokulturowe. Tym bardziej warto pielęgnować to dziedzictwo, otaczając troską nie tylko zabytki związane z katolicyzmem, lecz również żydowskie i grekokatolickie, a także zachęcać młodzież do poznawania historii własnego miasta. Wielokulturowość Jarosławia może być jego kartą przetargową, przyciągającą turystów chcących posmakować atmosfery miasta wielu kultur i wyznań – jednak najpierw trzeba o to dziedzictwo odpowiednio zadbać.

Szansą dla rozwoju Jarosławia jest organizacja imprez kulturalnych promujących miasto jako wielokulturowy ośrodek z bogatą i barwną historią. Za wzór takiego przedsięwzięcia może posłużyć Festiwal Muzyki Dawnej „Pieśń naszych korzeni”, od kilkunastu lat przyciągający rokrocznie do Jarosławia liczne grono słuchaczy. Podczas tej imprezy posłuchać można muzyki związanej z dawnym Jarosławiem i nie tylko – między innymi chorałów gregoriańskich, psalmów tureckich i pieśni sefardyjskich. Podobne przedsięwzięcia, na wysokim poziomie organizacyjnym i artystycznym, mogą uczynić z miasta symbol wielokulturowości, barwnej i wartej poznania.

JAROSŁAW – TRACES OF MULTICULTURALISM. PART II¹²

INTRODUCTION

The first part of the article presented the historical and geographical background and discussed the city monuments related to the Roman and Greco-Catholic religions, such as the Basilica of the Mother of Sorrows, the Benedictine Abbey, the Jesuit church and monastery, as well as the two Orthodox shrines: the Church of the Transfiguration and the Church of the Dormition of the Mother of God. The second part of the article completes the multi-religious landscape of the city, presenting the role of the Judaic religion.

SYNAGOGUES OF JAROSŁAW

The main place of worship of the Jewish community was the so-called Big Synagogue, situated on Opolska Street. It was built in 1811, probably on the spot of the oldest Jewish house of prayer in Jarosław from the first half of the 18th century, which was pulled down.¹³ The synagogue has the shape of a rectangular cuboid with the base of a 25x25 meters square, covered with a hip roof. The most important element of the relatively simple façade is enormous arched windows, lighting the rooms on the first floor.

Inside, there is a square-shaped main prayer hall with the sides 7 metres long and two storeys high, two porches on the ground floor and a three-storey aisle with eight rooms, including women's galleries. The main prayer hall is finished with a groin vault, of nine fields, with a smaller middle field, of a hall type. resting on four piles with ionic capitals, which used to surround a bimah. Unfortunately, almost all furnishings and wall-paintings have been destroyed, except from the upper part of the Torah ark frame and three inscription tablets from the years 1811-1824, which now belong to the Łańcut Castle Museum.¹⁴

¹² The first part of the article was published in PiF issue 19.

¹³ Ewa Perlińska, *Jarosław, miasto na styku Wschodu i Zachodu*, Ciekawe-miejsca.net, issue 9, December 2007, p. 3.

¹⁴ Andrzej Trzcziński, *Zachowane wystroje malarskie bożnic w Polsce*, *Studia Judaica* 4: 2001 issues 1-2(7-8) p. 67-95.

According to Mieczysław Orłowicz, the Big Synagogue was built using bricks collected from the demolition of the All Saints collegiate church. This is, however, a dubious theory, since the Jewish religion – considered rather strict – forbade building synagogues with materials previously used in other buildings, especially if those buildings are churches of other religions.¹⁵

Nowadays, the Synagogue belongs to the State School of Fine Arts, to which it was passed over in 1962. The place of the prayer hall has been taken by a show room; the works of the school's students together with the room's qualities, such as height or glazing, create a unique character.

In 1990, the building underwent an extensive overhaul, including a renovation of the women's gallery and placing of a new roof. In recent years, by virtue of the 1997 law of restitution, the Synagogue was returned to the Jewish Community in Krakow. Its current guardian is the Foundation for the Preservation of Jewish Heritage in Poland.

The other synagogue, known as the Little Synagogue, is situated in the vicinity of the Big Synagogue, ca. 50m to the North. The Little Synagogue is a small two-storey building with a simple body shape embellished with a play of windows and woodwork.

The Synagogue was built in 1900. The plan of the brick building had a rectangular shape. The main prayer hall was situated to the North (ca. 1000 seats). The vestibule with the women's gallery was located to the South. During the Second World War, the synagogue furnishings was destroyed, and the interior was devastated.

In the years 1969-1973 the building was reconstructed to serve as a workshop for conservation of works of art. The original appearance of the synagogue was partially covered up, and a modernistic glazed staircase was added to the Western wall. The only interior element pointing to the fact that the building used to be a synagogue is a projection in the Eastern wall, where the Torah ark was placed. The synagogue has kept some elements of its exterior, such as the characteristic arch windows and a decoration in the shape of the Tablets of Stone placed on the gable.

In 2001 the synagogue was sold to a private company; since then it has been locked up and deserted. It is a great loss for the city and its inhabitants, as the building – although small – has a great potential, which still remains untapped; and the synagogue is falling into oblivion.

MORE THAN SYNAGOGUES

The third place associated with the Jewish community was a secular building. It was a seat of the Jewish Jad-Charcym Association, which provided various services to its members in case of illness or death, gave loans, benefits for the elderly etc.; it also dealt with purchasing securities. Built in the years 1907-1912, the building was a two-storey rectangular construction with a complex neoclassical façade, decorated with unusual glazings on the first floor level.

For many years (1945-2010) the building was the seat of the Ballet Centre and the City Public Library. In 2011 the building was returned to its Jewish owners. The plans regarding its purpose are yet unknown; one can only hope its potential and great location will be recognised and it will become a place of importance in the city's cultural landscape.

Another precious, albeit somewhat neglected, site of Jewish heritage is a cemetery established in 1699. It is located in the Kruhel Pełkiński district, currently at the outskirts. The last known burial took place in 1943. During the Second World War, in the spring of 1941, the Germans devastated the cemetery; the marble matzevas (Jewish tombstones)

¹⁵ Mojżesz Steinberg, *Żydzi w Jarosławiu od czasów najdawniejszych do połowy XIX wieku*, Drukarnia S. Littmana, Jarosław 1933, p. 24.

were mostly driven away to Germany, and the remaining tombs were used to pave local roads. Before the war, the oldest tombstone in the cemetery was from 1743.

Nowadays the area of the cemetery is 1.85 ha. There are ca. 50 tombstones remaining, the oldest of which, belonging to Szymon Maryles, dates back to 1850. The tombs have inscriptions in Hebrew and Polish. Among the buried is Majer from Husakow, father of a famous rabbi Levi Kochut from Berdychov; there are also graves of Tzadiks of Jarosław and the Meryleson family of rabbis.

It is also worth mentioning that there was a Protestant church in the city for a few centuries – a small aisleless church of the Holy Spirit, squeezed in between 19th century tenement houses, which was sold under Austrian rule and served as a Protestant church from 1796. Built in 1462 as a Gothic hospital chapel of the Holy Cross and reconstructed in 1689, it served as a barbican before the nearby Krakow gate, which can be concluded from the loopholes on the eaves. The building was returned to the Catholics in 1945.

During Jarosław's most "international" period, i.e. the 16th and the 17th century, the city had also a large Armenian community. However, they did not build their own church.

MULTICULTURALISM AND THE CITY LANDSCAPE

The city's multiculturalism has left a mark not only on precious monuments, but also on the city's cultural landscape. Unfortunately, these marks are not so distinct as in the case of the preserved churches or the building of the Yad-Khartzym Association.

It was easier and more natural for the Greco-Catholics, as fellow Christians, to mix with Roman Catholics; this is why there is no clear division between the styles of buildings of the western and the eastern denominations in the city landscape. The erection of the Orthodox Church of the Transfiguration marks the beginning of a rapid growth of the Greco-Catholic community; numerous pilgrims started flowing into the city to venerate the miraculous icon of the Mother of God, however there is no data on the places of settlement of this religious group. There is also no information that would point to an important influence of the Graeco-Catholics on the city's residential buildings.

The history of the settlement of Jews was far more turbulent, mainly due to the restrictions imposed by the city owners and anti-Semitic incidents. It is also better documented in historical sources and publications.

The Jews came to Jarosław relatively late – the first mention of their presence is from 1464. In 1561 there were two Jews living in the city, listed in documents as Abraham Judaeus and Dawid Judaeus; a note from 1613 mentions five Jews living in Jarosław. The reason for such a slow increase in the Jewish community population was the *de non tolerandis Judaeis* right, forbidding the Jews to settle in the city area. It was issued in 1571 by the city owner, Zofia Tarnowska.¹⁶ This law was in force in many Polish and European cities, serving as a tool protecting Christian citizens from the competition of Jewish merchants. However, the law was not always rigorously obeyed; in many cities the Jews made agreements with the citizens and settled notwithstanding the law – it is likely to have happened in Jarosław as well.

In the 17th century the Jewish community in Jarosław started rapidly increasing, in 1648 there were ca. 120 Jews in the city. The situation led to numerous conflicts with Christian citizens, who were afraid of the competition of the Jewish merchants. In 1664 the city government issued a decree which, in line with the regulation ordered by the bishop Stanisław Samowski from Przemyśl, forbade Christians to rent out flats or give work to Jews. In 1687, the owner of Jarosław Józef Karol Lubomirski, issued a document order-

¹⁶ Weronika Litwin, Marianna Mańko, Sławomir Mańko, *Jarosław – szlak chasydzki*, p. 8.

ing to expel the Jews from the town; the last time the *de non tolerandis Judaeis* law was renewed was in 1704 by Teofila Ludwika Lubomirska.

Despite the unfavourable legal situation, the Jewish community in Jarosław was constantly increasing. At the turn of the 18th century, there was a street in the north-western part of the city inhabited only by Jews, marking the beginning of the Jewish quarter, situated downtown (*nowadays known as the synagogue quarter*).¹⁷ Towards the end of the 17th century, the Jews also had their own cemetery, established outside the city due to the *de non tolerandis Judaeis* law. The first synagogue, built in the second half of the 17th century, was probably also located at the outskirts.

In the next centuries, the Jewish community in Jarosław developed and became more powerful – in 1774 a separate commune (Kehilla) was established, thus making the city Jews independent of the Przemyśl community; shortly afterwards, a brick synagogue was built. In 1765 the Jewish community consisted of 1884 people, nearly 50 years later the number increased to 2355. This growth was however interspersed with anti-Semitic episodes, such as a riot that started on 25th March 1869, on Maundy Thursday, and lasted over a week, however they did not arrest the development of the community – on the eve of the Second World War the Jews constituted nearly one third of the town population.

In Jarosław, unlike in the nearby Przeworsk, the Jewish quarter did not have a distinct architecture, hence it is difficult to spot traces of a typically Jewish building design, with one exception – a single-storey house on the Opolska street, right next to the synagogue (other buildings in the area are all at least two storeys high). This does not mean, however, that there are no Jewish traces left – they can be seen, for example, in old photographs which show Jewish shop signboards on tenement houses façades; in 1926 Jews owned 72% of retail outlets in the city,¹⁸ Jewish shops were located in the Marysiewka tenement house or the Orsetti family tenement house, among other places. Another thing which can be considered a somewhat unusual trace of Jewish community is the underground passage in the Old Town – these were basements for storing commodities by merchants, many of whom were Jews.

The impact of multiculturalism on the cultural landscape of Jarosław is uneven - practically zero in the case of a residential and very high when it comes to religious buildings. Due to changes to the structure of national-religious society of Jarosław - associated with World War II- multiculturalism is rather an echo of the past, although the Greek-Catholic church is still a popular sanctuary.

Jarosław for ethnic neighborhoods - and in fact their absence - can be compared to Cordoba, city of distant Andalusia - region of Spain also characterized by multiculturalism.

The most important similarity is the consistency multi-religious urban landscape, which formed a unified whole. Ethnic districts do not occur, or are marked arbitrarily, and their existence depends primarily on sacred objects associated with particular religions. In the case of Cordoba, architecture of neighborhoods Arab, Jewish and Christian has distinct features Moorish, in Jarosław - the city looks uniformly Christian. The old Cordoba is a storied, white building with small windows, old Jarosław – merchant's townhouses, two- or the three-storey depending on the wealth of the owner. Explicit differences in urban planning, common to both cities, brings only the nineteenth century - wider streets, promenades, squares and higher buildings.

¹⁷ From Mojżesz Steinberg, *Żydzi w Jarosławiu od czasów najdawniejszych do połowy XIX wieku*, p. 14. The author mentions a Jewish quarter, however he does not mention it in the remaining chapters; unfortunately, I have not encountered any other sources documenting the development of this quarter.

¹⁸ Weronika Litwin, Marianna Mańko, Sławomir Mańko, *Jarosław – szlak chasydzki*, p. 15.

ECHOES OF MULTICULTURALISM TODAY

The Sub-Carpathian region is a place where religion, especially Catholic religion, plays an important part; it can be clearly seen when we look at the considerable, for a town of nearly 40,000 inhabitants, number of churches. Nowadays, there are few who remember that before the Second World War Jarosław was a town of many religions and cultures. It is all the more reason to cherish this heritage, taking care of not only Catholic monuments, but also those associated with the Jewish and the Greco-Catholic religions, as well as encourage young people to learn the history of their own town. The multiculturalism of Jarosław can be its bargaining counter, attracting tourists who want to experience a city of many cultures and religions – but first we need to make sure that this heritage is properly taken care of.

Opportunity for the development of Jarosław is an organization of cultural events to promote the city as a multicultural centre with a rich and colourful history. An example of such a venture can be used Early Music Festival "Song of our roots", which for several years attracted annually to Jarosław large group of listeners. During this event you can listen to the music associated with the former Jarosław and more – including the Gregorian chorals, Turkish Psalms and songs of the Sephardic. A similar ventures, at a high organizational and artistic level can make the city a symbol of multiculturalism, colourful and worth knowing.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Borowiejska-Birkenmajerowa M., Jarosław, w: *Elementy urbanistyki polskiej*, praca zbiorowa pod redakcją Wacława Ostrowskiego i Przemysława Szafera, Instytut Urbanistyki i Architektury, Warszawa 1955.
- [2] Gottfried K., *Ilustrowany przewodnik po Jarosławiu*, nakładem Stowarzyszenia Miłośników Starego Jarosławia, Jarosław 1937, reprint: wydawnictwo Papyrus, Jarosław 2008.
- [3] Litwin W., Mańko M., Mańko S., *Jarosław – szlak chasydzki*, Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, Warszawa 2008.
- [4] Orłowicz M., *Jarosław – jego przeszłość i zabytki*, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów – Warszawa 1921.
- [5] Perlińska E., *Jarosław, miasto na styku Wschodu i Zachodu*, Ciekawe-miejsca.net, nr 9, grudzień 2007.
- [6] Steinberg M. *Żydzi w Jarosławiu od czasów najdawniejszych do połowy XIX wieku*, Drukarnia S. Littmana, Jarosław 1933
- [7] *Te księżycy nad inną już chodzą planetą. Sentymentalna podróż do lat minionych, czyli rzecz o wielokulturowości Ziemi Jarosławskiej*, praca zbiorowa pod red. Marleny Dudek, Jarosław 2011
- [8] Trzciński A., *Zachowane wystroje malarskie bożnic w Polsce*, Studia Judaica 4: 2001 nr 1-2(7-8) s. 67-95.

O AUTORZE

Autorka jest doktorantką w Katedrze Historii Architektury, Urbanistyki i Sztuki Powszechnej Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej. W swoich pracach naukowych porusza zagadnienia związane z historią architektury i urbanistyki oraz z rodzinnym Jarosławem, poświęcając mu także rozprawę doktorską.

AUTHOR'S NOTE

The Author is a PhD student in the Chair of History of World Architecture, Urban Design and Art at the Faculty of Architecture on Cracow University of Technology. Her scientific research includes issues related to the history of architecture and urban planning as well as her home town of Jarosław, to which she has devoted her doctoral thesis.